

GENERALNI ŠTRAJK U BOSNI I HERCEGOVINI 1906. GODINE, tom II, knj. I, Sarajevo, 1963. 649 str.; knjiga II, Sarajevo 1966, 614 str. Izbor, redakcija i prevod Kasima Isovića, izdanje Arhiva SR Bosne i Hercegovine.

I

Prikupljanje i objavljivanje arhivske građe o radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini započeto je prije desetak godina. Značajan doprinos i napor u tom pravcu izvršio je Arhiv SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, koji je započeo izdavanje edicije »Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek)«.

Prvu knjigu u šire zamišljenoj ediciji predstavlja »Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1905. godine«, u izboru, prevodu i redakciji Vojislava Bogičevića. Na njemačkom i u prevodu na srpskohrvatski jezik objavljena su 294 dokumenta. Za period od dvadeset sedam godina navedeni broj dokumenata je nedovoljan, a pogotovu ako se izdvoji pedesetak koji se ne odnose neposredno na radnički pokret u ovoj zemlji. Mali broj dokumenata, njihova nepovezanost i fragmentarnost ukazuju na to da se radništvo koje je nastajalo uporedo s industrijalizacijom veoma teško afirmisalo kao posebna socijalna grupacija svjesna svog klasnog položaja. Težina tog procesa i njegova lokalna ispoljavanja ogledaju se u svim dokumentima. Lokalni i pretežno stihijni pokreti radništva počinju dobijati organizovanije forme tek 1905. godine. Takav razvoj radničkog pokreta prekinut je snažnim talasom štrajkova u maju 1906. godine. Zbog toga ovim štrajkovima pripada posebno mjesto u istoriji radničkog pokreta Bosne i Hercegovine. Ta činjenica došla je do izražaja i u naporima Arhiva SRBiH. Ovim događajima posvećen je drugi tom pomenute edicije, koji je objavljen u dvije knjige. Prva knjiga, objavljena 1963. godine, sadrži 326 dokumenata u originalu (na njemačkom), i u prevodu na srpskohrvatski, a druga (objavljena 1966) sadrži 173 dokumenta takođe u originalu i prevodu. I metodološki i sadržajno obje knjige predstavljaju cjelinu pa bi bilo pogrešno ne posmatrati ih kao jedinstvenu zbirku.

Pri postavljanju ove zbirke redaktor Kasim Isović nalazio se pred određenim metodološko-tehničkim dilemama. Prije svega, postavilo se pitanje osnovnih metodoloških principa. Kad je riječ o majskim štrajkovima u Bosni i Hercegovini 1906. godine, onda je dokumente moguće poređati hronološki, prema problemima i regionima, pa čak i provenijenciji. Redaktor se odlučio za osnovni metodološki princip i dokumenta objavio hronološkim slijedom. Međutim, hronološki princip nije svugdje konsekventno provođen. Za takav postupak ima nekoliko razloga: prvo, obje knjige nisu pripremane istovre-

meno, tako da su istraživanja za drugu knjigu došla do građe koja bi hronološki spadala u prvu; drugo, dinamika zbivanja stavila je u pokret cjelokupnu administraciju od Zajedničkog ministarstva finansija i Zemaljske vlade do žandarmerijskih ekspozitura i konfidenata. Svi su oni u kritičnim danima majskih štrajkova slali telegrafske vijesti, izvještaje i analize događaja, što je u mnogome otežalo precizan hronološki poredak. Treće, da bi se pojedina pitanja cjelovitije prezentirala, dokumenti nisu ređani u potpunosti hronološki. Kombinacija hronološkog i problematskog poretka češće je zastupljena u drugoj knjizi, koja donosi više opširnih izvještaja i analiza ne samo majskih štrajkova u pojedinim mjestima nego i o razvoju radničkog pokreta u pojedinim krajevima i regionima. Na ove elemente ukazano je u uvodnim napomenama druge knjige. Osnovna nastojanja redaktora bila su »[...] da maksimalno sačuva kontinuitet događaja paralelno na cjelokupnom području Bosne i Hercegovine [...]«.

U prvu knjigu uvršten je predgovor (str. 29—38) koji predstavlja veoma zgusnut pregled osnovnih protivurječnosti bh. društva od 1878—1906. godine, a u drugu knjigu nekoliko napomena o metodološkim postupcima. Dok je redaktor u prvoj knjizi propustio da dadne objašnjenja uz pojedine dokumente (kao npr. dešifrovanje i identifikovanje konfidenata, osnovne biografske podatke za pojedine važnije ličnosti i sl.), taj nedostatak je izbjegnuto u drugoj knjizi.

Praktičnu upotrebu dokumenata redaktor je olakšao značajnim naporom praveći za svaki dokument kratka regesta. U tim regestama korisnik zbirke nalazi sljedeće podatke: redni broj, mjesto nastanka, datum, karakter (telegram, izvještaj, molba i sl.) i kratak sadržaj dokumenata. Time već u samom sadržaju može naći ono što korisnika interesuje. Pored toga, obje knjige su snabdjevene indeksom imena i mjesta koja se pominju u zbirci, što takođe olakšava njenu upotrebu. Iako su majski štrajkovi osnovna tema ove zbirke dokumenata, ona, u stvari, predstavlja nastavak ranije objavljenog prvog toma pomenute edicije, a vremenski ne završava sa prestajanjem majskih štrajkova nego ide do kraja 1906. godine, pa čak donosi i nekoliko dokumenata s početka 1907. godine koji su sadržajno vezani za osnovne probleme zbirke.

II

Dokumenti o majskim štrajkovima u Bosni i Hercegovini 1906. godine veoma su raznovrsni i po provenijenciji i po sadržaju. Potiču od svih instanci civilnih, političkih i vojnih vlasti, zatim konfidenata, radničkih odbora, seoskih starješina i drugih pojedinaca. Oko polovinu dokumenata sačinjavaju kratki telegrafski izvještaji u kojima se obavještavaju više instance vlasti o počecima pojedinih štrajkova, o njihovom karakteru i toku, i, obavezno, kakve su mjere preduzete za obezbjeđenje lične i imovinske sigurnosti. Za rekonstrukciju cjelokupnih zbivanja svi su dokumenti značajni i interesantni. Posebno interesantnu grupu dokumenata sačinjavaju konfidentski izvještaji koji često pružaju jedinstvene podatke. Oni registruju elemente koje ne saдрže službeni i drugi izvještaji (obični razgovori na ulici ili u kafani, prislušivanje i pojedina zapažanja o raspoloženjima običnog svijeta, a posebno pojedinih prvaka i uglednijih ljudi), a sadržinom i formom izlaze iz uobičajenih okvira i formula administracije. Međutim, rad na ovim dokumentima zahtijeva punu opreznost pri utvrđivanju vjerodostojnosti i autentičnosti po-

dataka. Konfidenti se javljaju pod šiframa koje je veoma teško odgonetnuti i identifikovati, a samim tim dolazi u pitanje mogućnost kritike izvora (koliko je pojedini konfident sam učestvovao u događajima, koliko su podaci dobijeni posredno i koliko su opterećeni subjektivnom notom, koliko je konfident bio sposoban da određene činjenice razumije i pravilno interpretira itd.).

Ipak, za rekonstrukciju i analizu događaja u maju 1906. godine i poslije njih, najznačajniji su opširni izvještaji pojedinih kotarskih i okružnih predstojnika, kao i viših službenika Zemaljske vlade. Posredstvom ovih izvještaja može se sagledati djelovanje svih faktora u samom procesu zbivanja.

Prema sadržini objavljenih zbirke dokumenata, mogu se izlučiti četiri osnovna pitanja: prvo, majski štrajkovi sa stanovišta radničkog pokreta; drugo, odnos građanskih političara prema majskim štrajkovima, odnos prema radništvu i seljaštvu; treće, uticaj majskih štrajkova na selo i, četvrto, stav austrougarskih vlasti prema svim ovim faktorima.

* *

*

U proljeće i ljeto 1905. godine radnički pokret u Sarajevu izašao je iz anonimnosti čitavim nizom štrajkova. Pored ekonomsko-socijalnih zahtjeva, pokreti iz 1905. godine sadrže značajne elemente političke borbe. U stvari, ni u jednom pojedinačnom slučaju nije moguće odvojiti ekonomsko-socijalnu od političke borbe, jer se redovno javljaju zahtjevi političke prirode (na primjer, zahtjev za proslavu prvog maja, za slobodu sastajanja i udruživanja). Spremnost radništva za udruživanjem ispoljila se u različitim težnjama radništva za emancipacijom ne samo u odnosu na poslodavce nego u odnosu na državnu vlast, konfesionalno-nacionalnu prenaglašenost i kulturnu zaostalost. Praktično, sarajevsko radništvo uspijeva da stvori uslove za organizovanu borbu. Pored niza uspješnih tarifnih pokreta, stvorena su polulegalna strukovna udruženja i Glavni radnički savez. Međutim, Glavni radnički savez, osnovan sa programom od djelokrugom u čitavoj Bosni i Hercegovini, imao je stvarno lokalni karakter, ograničavajući se na Sarajevo. Za razliku od događaja iz 1905. godine, majski štrajkovi 1906. godine (koji su opet počeli u Sarajevu) znače prelomne događaje u radničkom pokretu ove zemlje. Prije svega, radnički pokret zahvata čitavu Bosnu i Hercegovinu i sve kategorije radništva sa daleko širim indeksom ekonomsko-socijalnih i političkih zahtjeva od onih iz 1905. godine. Ako su postavljeni zahtjevi određeno mjerilo sa čime je radništvo nezadovoljno, onda najveću pažnju privlače zahtjevi sarajevskih radnika od 4. maja 1906. Na radničkom zboru izabran je odbor koji je podnio Zemaljskoj vladi pismene zahtjeve u kojima se traži: sloboda sastajanja i udruživanja, hitna potvrda Pravila Glavnog radničkog saveza i strukovnih saveza; zatim se traži da izabrani radnički organi i odbori slobodno saobraćaju s vlastima i iznose tužbe, žalbe, želje i zahtjeve radništva, a da zbog toga ne budu izloženi progonima vlasti.

Pored ovih opštih zahtjeva koje je postavilo sarajevsko radništvo, inspirisano određenim stanjem i raspoloženjem, radnici svih struka u svim industrijskim i zanatskim preduzećima Bosne i Hercegovine postavljaju svoje zahtjeve (zidari, tesari, stolari, ciglarski radnici, radnici fabrika duvana, hiljade šumskih radnika, čistači ulica, kočijaši, rudari, metalski radnici, kovači, kolari, željezničari, obalski radnici itd.). Iako se ovi zahtjevi postavljaju prema specifičnim prilikama i radnim uslovima pojedinih struka, ipak se

oni mogu svesti na nekoliko najbitnijih: povećanje nadnica 10—15%, a u nekoliko slučajeva određivanje minimalnih nadnica, skraćivanje radnog vremena na 12, 10 i 8 sati, bolje regulisanje radnih odnosa i plaćanja, uvođenje obostranog otkaznog roka od 14 dana, 8-dnevne ili 14-dnevne isplate, regulisanje prekovremenog rada, otpuštanje činovnika i nadzornika koji neko- rektnim ponašanjem maltretiraju radnike, globe ih ili zakidaju na različite načine. Ako postavljeni zahtjevi govore o onome što radništvo nije imalo, onda se upotpunjavaju predstave o položaju radnika i osnovnim uzrocima štrajkova. Pored toga, zahtjevi predstavljaju i osnovne programske postavke za daljnju borbu radništva.

Osim radničkih zahtjeva, koji na određen način ukazuju na suštinu štrajkova, nameću se i pitanja o stepenu organizovanosti i jedinstva, kao i o uticaju strukture radništva na tok i karakter majskih štrajkova.

Objavljeni dokumenti pokazuju da nije riječ o generalnom štrajku u Bosni i Hercegovini, nego o nizu pojedinačnih generalnih štrajkova u raznim mjestima. Nije postojalo jedinstveno rukovodstvo za sve štrajkove u Bosni i Hercegovini, pa čak ni ranija radnička rukovodstva se ne javljaju kao organizatori i predstavnici radništva. Preovlađuje utisak da su štrajkovi spontano izbacili pojedine ljude (naročito među šumskim radnicima koji nisu bili organizovani) ili su se poneki sami nametnuli (na primjer Stevo Obilić i Vilibald Prates u Sarajevu). Postoje tragovi da je u toku samih štrajkova vršena agitacija (Sarajevo, Zenica, Zavidovići, Travnik, Mostar), ali se ne može stvoriti predstava o njenoj organizovanosti iz jednog centra sa jasnim planom i određenim programom. Upravo, odsustvo tog zajedničkog rukovodećeg tijela dovelo je do različitog istupanja radništva u pojedinim mjestima i do znatnog ispoljavanja stihijnosti i nedosljednosti u borbi za postavljene zahtjeve. U često dramatičnim događajima ne treba zaboraviti ni elemente anarhičnosti i panike. U svim ovim zbivanjima nije manje značajan uticaj strukture radništva. Zajedničko gotovo svim kategorijama radništva bile su navedene ekonomsko-socijalne i političke teškoće. Međutim, sve kategorije radništva nisu ih podjednako osjećale. Poznato je da su sva veća šumska preduzeća i pojedini rudnici upošljavali većinom domaću radnu snagu iz oblasti bližih rejonima eksploatacije drveta ili rudnika. Iako je njihova zarada bila veoma niska, oni su to nadoknađivali poljoprivrednom proizvodnjom. Stanovali su u svojim kućama na selu, a posjedovali su zemlju i stoku zbog čega su veoma malo zavisili od tržišta životnih namirnica. Radnici koji su stanovali u kolonijama pored rudnika ili fabrika nisu imali tih prednosti, a radili su za iste nadnice. Zbog toga radništvo seljačkog porijekla u majskim štrajkovima istupa na dva načina: ili zauzima pasivan stav zadovoljno onim što ima, ili ulazi u štrajk sa elementima stihijnosti i seljačke buntovnosti. Većinom nepismeni i zaostali, oni su bili manje podložni organizovanoj borbi sa dalekosežnim ciljevima. Time se i može objasniti kratkotrajnost većine štrajkova i nedosljednost u zahtjevima.

Radništvo u gradovima zavisilo je od rada u industriji i zanatstvu. Prisustvo vojske i činovništva utiče da se tržište razvija u svim većim gradovima. Nominalne najamnine godinama ostaju iste ili se minimalno povećavaju, dok realne konstantno opadaju. Ovaj momenat kao i drugi koji su određivali položaj radništva nagonili su ga da udruženje shvati kao zajednički cilj. Taj proces je počeo ranije a u majskim štrajkovima dolazi do

pravog pokreta za legalizovanje radničkih udruženja, kao i do stvaranja novih (npr. Mostar).

Treba napomenuti da radnički pokret koji je bio tek u začetku nije shvatio ovu izvanredno povoljnu priliku da uvuče selo u borbu i time znatno proširi bazu ovog socijalnog i političkog sukoba.

Stav radništva prema građanskim političarima pokazuje da ono nije bilo bez klasnog osjećanja. U svim mjestima gdje se građanski elementi miješaju u radnički pokret i žele s radništvom politički profitirati doživljavaju neuspjehe.

Određena zbivanja i diferenciranja u političkom životu Bosne i Hercegovine nisu ostala bez uticaja na radnički pokret. U toku majskih štrajkova pojedini faktori su veoma brzo reagovali tako da se već koncem maja stvara u Sarajevu »Organizacija radnika Hrvata«. U dokumentima se njen pravac najčešće naziva »hrišćansko-socijalnim«, ali iz njenog statuta se vidi da je ova organizacija imala nacionalno-klerikalnu osnovu koja treba da bude protuteža organizovanom radničkom pokretu i srpskom nacionalizmu.

* *
*

Majski štrajkovi 1906. godine složnošću zbivanja prerastaju okvire jednog socijalnog konflikta. Neosporno je da im je suština ekonomsko-socijalna, ali sa širom bazom od one na kojoj počiva radnički pokret. Ekonomskim i intelektualnim diferenciranjem bh. građansko društvo sve više je težilo da se politički emancipuje. Takve tendencije ispoljile su se u pokretu za crkveno-školsku i vakufsko-vjersku autonomiju, a u majskim štrajkovima one dolaze do punijeg izražaja. Djelovanje pojedinih građanskih političara naročito je došlo do izražaja u Sarajevu (dr Lazo Dimitrijević, Đorđe Nastić, Petar Kočić i dr.), i Mostaru (Đuro Džamonja, Vaso Rundo, Aleksa Šantić, Svetozar Čorović, Šerif Arnautović, advokat dr Vasilijević i Smailaga Čemalović). Istraživanja njihovog političkog djelovanja u majskim štrajkovima ne mogu se vršiti samo sa stanovišta objavljenih dokumenata. Stavovi i mišljenja ovih ljudi bila su različita, kao što su i njihove političke ambicije bile različite. Prezentirani dokumenti ih pokazuju dosta jednostrano, uglavnom posredstvom službenih i konfidentskih izvještaja tako da se na osnovu njih mogu dobiti nepotpune impresije. U dokumentima prevladava mišljenje da je cilj građanskih političara bio da majske štrajkove i radništvo iskoriste za svoje političke ciljeve, da taj pokret prošire na seljaštvo i time stvore opšti socijalno-politički pokret koji vlast ne bi mogla da uguši, pa bi bila prisiljena na radikalnija rješenja. Put do ostvarenja ovih ciljeva je postupnost, po mogućnosti u zakonskim okvirima, a ukoliko se ukaže prilika i upotrebom sile. U dokumentima se mogu pratiti neka karakteristična zbivanja koja su najtipičnija za mostarsku čaršiju. Radnički štrajkovi izazvali su uzbuđenje u čitavoj čaršiji i okolnim selima. Radništvo i seljaštvo zajednički formulišu svoje ekonomsko-socijalne zahtjeve. Građanski prvaci i inteligencija prilaze ovom pokretu sa zahtjevima za građanskim političkim slobodama koje pretpostavljaju radničkim i seljačkim socijalnim zahtjevima. U ovom momentu čitav pokret se klasno politički komplikuje. Da bi zahtjevi za građanskim slobodama dobili snagu masovnog pokreta, prvaci drže vatrene govore i podstiču na upornost. Međutim, kako nezadovoljno radništvo počinje ugrožavati osnovni građanski red (zatvaranje du-

ćana, ometanje snabdijevanja i sl.) i zadirati u poslovne i imovinske interese čaršije, ti isti prvaci brojnim govorima pozivaju radnike i seljake na red i mirno rješenje problema putem deputacija i peticija.

U majskim štrajkovima pojavljuje se i sitno građanstvo sa svojim zahtjevima. Ono traži veće učešće domaćih ljudi u činovničkim službama, zabranu dodjeljivanja koncesija strancima, isključivanje stranih radnika i zanatlija, oporezivanje strane robe na bh. granici, zakonsko regulisanje zanatstva, i sl. Nemogućnost konkurencije stranoj robi i zanatlijama izazivala je godinama neraspoloženje prema strancima. Ovo snažno dolazi do izražaja u majskim štrajkovima i sadržano je u svim građanskim predstavkama upućenim vlastima.

* *

*

Za istraživanje agrarnih odnosa i, uopšte, pitanja vezana za selo, objavljena zbirka o majskim štrajkovima predstavlja izvanredan materijal. Ni u jednoj ranijoj prilici seljaštvo nije više i otvorenije kazalo o svom ekonomskom, socijalnom i političkom položaju. U opširnim predstavkama upućenim vlastima seljaštvo ukazuje na sve što ga je tištilo i opterećivalo preko dvije i po decenije, tako da ti dokumenti upotpunjavaju sliku o slabostima i protivurječnostima koje je u sebi sadržavao austrougarski ekonomski i politički sistem u Bosni i Hercegovini.

Seljaštvo u Hercegovini nastupa zajedno sa radništvom i građanstvom. Za čitavo hercegovačko područje karakteristični su zahtjevi seljaštva iz okoline Ljubuškog. Oni traže da Vlada održava kanale, nasipe i pojila, da gajeve i pašnjake erar ustupi seljacima za gajenje stoke, da se ustanove procjenitelji duhana, da se duhan otkupljuje po cijenama kakve su bile prve tri godine poslije zavođenja monopola, da glavare, muhtare i poljare biraju samostalno, da na domaće vino ne plaćaju uložak, da se podigne stočarstvo i smanji porez na ovce i koze.

Položaj bosanskog seljaštva najснаžnije se ocrtava u predstavi seoskih starješina iz sela Mokro, Trebević, Hreša i Nahorevo koji su predali sarajevskom kotarskom uredu 6. juna 1906. godine. U opširnoj predstavi seljaci su iznijeli čitav niz opterećenja i zahtjeve za njihovo regulisanje. Najznačajniji su zahtjevi za izmjenu agrarnih odnosa, za ukidanje desetine i desetinskog paušala, ukidanje šumskih zabrana, kuluka, slobodan izbor seoskih starješina, otvaranje po jedne srpske škole u svakoj opštini itd. Na osnovu ovih dokumenata moguća su raznovrsna razmatranja o stavu seljaštva prema okupaciji i austrougarskoj vlasti, o nadama i željama za rješenje osnovnih problema, o razočaranju koje je nastupilo uvođenjem krute birokratske administracije i dodavanjem novih opterećenja na ona ranija, o odnosu sela i grada i međusobnim uticajima, o psihologiji seljaštva itd.

* *

*

U objavljenoj zbirci ogromnu većinu čine dokumenti službene provenijencije. Iz njih se mogu jasno vidjeti stavovi svih institucija vlasti prema različitim pitanjima vezanim za majske štrajkove i radnički pokret. Ta pitanja su mnogobrojna kao i aspekti iz kojih se mogu posmatrati, pa je neophodno ukazati samo na najbitnija.

O uzrocima majskih štrajkova službena mišljenja nisu uvijek ista. Mostarski okružni predstojnik Pitner uzroke štrajkova vidi »u zaista teškom

materijalnom položaju znatne većine stanovništva, čak šta više, u položaju koji stalno postaje sve slabijim«. (Knj. II, dok. 117, str. 517). Ovom konstatacijom Pitner se zamjerio Zemaljskoj vladi, koja ga je nastojala ubijediti u suprotno. S Pitnerovom konstatacijom djelimično se podudara mišljenje travničkog okružnog predstojnika Rukavine. Obrazlažući Zemaljskoj vladi okolnosti u kojima se pojavljuje radnički pokret u njegovom okrugu, iznio je mišljenje da postojeća strujanja treba objašnjavati s jedne strane uticajima vanjskih faktora i propagande koju šire strani radnici, a s druge lošim uslovima domaćih radnika. Takođe je izneseno mišljenje da su organizovani radnički pokret i majski štrajkovi dio međunarodnog radničkog pokreta koji je otišao dosta daleko u borbi za poboljšanje položaja radništva. Takav pokret se nije mogao zaustaviti na granicama Bosne i Hercegovine »a ne pogotovu u uslovima kad životne potrebe stalno rastu, a životne namirnice u istom stepenu poskupljuju«. Međutim, Zemaljska vlada uporno tvrdi da majski štrajkovi nisu izazvani unutrašnjim prilikama i položajem radnika. Ona stalno ponavlja: »Iskršli pokret radnika u zemlji ima se pripisati samo prenošenju istovjetnih zbivanja u inostranstvu [...]«. Dalje se tvrdi da je radnicima pri tome bilo stalo »samo do toga da poprave svoj položaj vis-a-vis poslodavaca«. Pokret se proširio i politički komplikovao zbog toga što su ga »odmah prihvatili politički elementi da bi ga iskoristili u svoje svrhe, pa se samo toj okolnosti ima pripisati što je ovaj pokret bio usmjeren i na radnike drugih područja i prenesen u druge djelove stanovništva«. Očigledna je namjera Zemaljske vlade da ne prihvata prave uzroke majskih štrajkova i da ih želi prikazati kao običan tarifni pokret koji se proširio na čitavo područje i sve slojeve stanovništva »zaslugom političkih elemenata«. Stav Zemaljske vlade o ulozi građanskih političara došao je do izražaja u izvještaju koji je uputila 16. maja 1906. godine Zajedničkom ministarstvu finansija: »Zemaljska vlada je slobodna da ukaže na jednu važnu popratnu pojavu opisanog zbivanja koja je u posljednje vrijeme primetljiva, naime, da je sa srpske strane preduzet pokušaj da se radništvo iskoristi u političke svrhe i da se u njega ubace političke težnje sa agresivnim nacionalnim karakterom. Šta više postoje znaci i za to, da bi neki srpski ultraši htjeli da među seljaštvom sarajevskog sreza razviju agrarni pokret«. (Knj. I, dok. br. 153, str. 554). Na istom mjestu Vlada srpske građanske prvake naziva »subverzivnim elementima« koji nastoje »da od radničkog pokreta iskuju oružje protiv Vlade«. Okružni predstojnik Pitner je imao interesantne poglede na majske štrajkove u svom okrugu i učešće građanskih elemenata u Mostaru on je ocijenio kao »politički udar« a štrajk u Ljubuškom kao »opšti eksces naroda«. Silu nije htio upotrebljavati do krajnje nužde (ali ju je demonstrirao) i zato navodi dva razloga: prvo, da se građanski politički elementi uplaše pred »nenaviklom slikom gomile«, a, drugo, da preuranjene represalije ne bi bile upotrijebljene od strane prvaka »kao parola protiv netolerancije uprave«. Dok je Pitner bio iskusan političar, sarajevski okružni predstojnik Molinari je tipičan vojnik koji protiv radnika u Varešu vodi pravi mali rat (demarkaciona linija, ekspedicione vojne jedinice, prijeki sud, policijski časovi, mnogobrojna hapšenja itd.).

Za sprečavanje majskih štrajkova obilno su korištena različita sredstva i metode: zakonska ograničenja, protjerivanje agitatora, energično angažovanje policije, žandarmerije i vojske, infiltriranje konfidenata u radnička rukovodstva, potkupljivanja, osnivanja radničkih organizacija sa programom

suprotnim Glavnom radničkom savezu, djelovanje posredstvom privrženih uglednih građana i sveštenika itd. I pored toga logičan i zakonit istorijski razvoj nije se mogao prekinuti i potpuno zaustaviti. U aktu koji je uputio Zemaljskoj vladi 10. jula 1906. godine, povodom odobrenja pravila Glavnog radničkog saveza, zajednički ministar finansija Burian je pisao: »Zemaljska se uprava ne može oduprijeti ovome pokretu, a može ga samo u onoj mjeri kočiti, koliko je to već isprobano u drugim upravnim područjima. Neće se ni u ovoj zemlji moći praviti razlika između doseljenih i domaćih radnika, jer će domaće radništvo vrlo skoro naučiti da se prilagođava organizaciji«, (Knj. I, dok. 15, str. 441). Kako je Zemaljska vlada u podnesenim pravilima stavila klauzulu da se zabranjuje svako političko djelovanje radništva, ministar Burian je primijetio: »[...] da će u datom slučaju biti teško povući granicu između političke i socijalno-političke djelatnosti, pošto su za ovu posljednju udruženja i osnovana«.

Zemaljska vlada je budno motrila na pokrete seljaštva u majskim štrajkovima i ni po koju cijenu nije dozvoljavala da se radništvo i seljaštvo zbliže i zajednički djeluju. U tom pravcu bila je usmjerena znatna konfidentska aktivnost, čijim bi se obavještenjima, a i zapažanjima izbjegla eventualna iznenađenja. I pored niza činjenica koje je seljaštvo iznijelo o svom položaju, Zemaljska vlada je čitav seljački pokret posmatrala kao inspiraciju srpskih građanskih prvaka. Za smirivanje toga pokreta koristili su se seoskim starješinama i džematbašama koji su pridobijani na razne načine, a podnosioci predstavki pozivani su na saslušanja i smirivani prijetnjama.

III

U dosadašnjoj historiografiji o radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini do prvog svjetskog rata naročito su nedovoljno proučeni počeci radničkog pokreta. Mnogobrojna pitanja koja su se nametala obrađivana su na osnovu štampe, službenih statističkih pregleda, izvještaja o upravi Bosne i Hercegovine, sindikalnih i partijskih kongresnih materijala i sl.

Pri razmatranju početaka radničkog pokreta osjećaju se praznine u gotovo svim značajnijim pitanjima. Često je nedostatak izvora o konkretnoj stvarnosti nadomješten uopštavanjima i istorijskim analogijama. Prije svega, u dosadašnjim radovima nije izvršena analiza socijalnog porijekla i strukture radništva u Bosni i Hercegovini. Negdje su određene konstatacije zasnovane na fragmentarnim i drugorazrednim podacima, krećući se više u aferama hipoteze i pretpostavki, nego egzaktnog istraživanja. Konstatovano je da je radništvo domaćeg i stranog porijekla. Strano dolazi iz svih krajeva Monarhije, a domaće se regrutuje iz gradskih i seoskih siromašnih slojeva stanovništva. Drugi izvori nisu ni mogli biti. Međutim, proces nastajanja radništva i njegov klasni razvoj nije prikazan u konkretnim akcijama i ispoljavanjima. Posredstvom arhivskih dokumenata može se pratiti čitav niz pojava koje ukazuju na složenost radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Teško je naći slične primjere takve nacionalne i socijalne heterogenosti kao u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine. Ta činjenica je prisutna od prvih radničkih akcija, a snažno je izražena u majskim štrajkovima 1906. godine.

Industrijalizacija Bosne i Hercegovine i stupanje u austrougarsko carinsko područje izazvali su propadanje starih balkanskih zanata. Ovo je izazvano, s jedne strane, uvozom jeftinije industrijske robe iz Monarhije, a, s druge, smanjenjem tržišta za proizvode ovih zanata zbog zatvaranja gra-

nica sa susjednim balkanskim zemljama. Iz dokumenata objavljene zbirke snažno se ispoljava i treći faktor koji se ni u jednoj ranijoj prilici nije tako evidentno pokazao. Riječ je o stranim zanatlijama modernog tipa koji su svojom proizvodnjom konkurisali domaćim zanatlijama. Tako se u Bosni i Hercegovini stvarao jedan klasni međusloj, koji se imetkom konstantno približavao proletarijatu, a psihologijom i težnjama srednjim građanskim slojevima. Dok su radnici sa sela unosili u radnički pokret elemente stihijnosti i seljačke buntovnosti, pomenuti gradski međusloj unosi sitnosopstveničku i malograđansku psihologiju koja se često ispoljava u oportunističnosti. (Ovi elementi jasnije se ispoljavaju u kasnijim sindikalnim i partijskim rukovodstvima).

Raznovrsnošću i bogatstvom podataka objavljena zbirka ukazuje da se radništvo i radnički pokret mora izučavati u organskoj povezanosti sa složenim društvenim procesima. Postoje različiti interesi pojedinih društvenih slojeva, ali im je zajedničko borba za emancipaciju i afirmaciju. Sve ih je u tome ograničavao politički i ekonomski sistem Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini. Majski štrajkovi su pokazali da bh. građansko društvo nije bilo dovoljno snažno ni ekonomski ni politički da se stavi na čelo drugih društvenih slojeva. Radništvo koje se tek ozbiljnije bavilo svojim ekonomsko-socijalnim položajem i početnim organizovanjem nije bilo klasno i politički zrelo da svoj pokret poveže sa seljaštvom. Tako su različiti ekonomsko-socijalni interesi ostavljali na različitim kolosijecima radništvo, građanstvo i seljaštvo (građanstvo ostaje na zahtjevu za građanskim slobodama, radništvo na svojim ekonomsko-socijalnim zahtjevima, a seljaštvo na zahtjevu za regulisanjem agrarnih odnosa i poreskog sistema).

Na završetku ovoga prikaza možemo podvući da zbirka dokumenata o majskim štrajkovima 1906. godine ima višestruk naučni značaj. Međutim iako je objavljena zbirka iscrpna i naučno postavljena, ona je nedovoljna za proučavanje svih navedenih pitanja. Za rekonstrukciju majskih štrajkova 1906. godine zbirka pruža iscrpan materijal, ali za svestrane analize i stvaranje sigurnih zaključaka, potrebno je proučiti mnoge druge izvore, posebno napise onovremene štampe. Majskim štrajkovima bavili su se svi domaći građanski i službeni listovi, a od velikog značaja su napisi u stranoj štampi. Veliki doprinos i napor predstavljalo bi objavljivanje građe o odjecima majskih štrajkova u susjednim i drugim zemljama.

Za upoznavanje posljedica majskih štrajkova neophodno je izučavanje dokumenata iz 1907. godine. Dok su vlasti u toku majskih štrajkova gubile tle pod nogama, donosile brzopleta rješenja i pokazale mnogo nervoze, u 1907. godini vlasti su vršile mirni i sistematski obračun sa učesnicima majskih štrajkova i radničkim pokretom uopšte. Izdavač i redaktor ove zbirke, nastavljajući rad na pomenutoj ediciji, imali su pred očima i ovu činjenicu, pa je građa iz 1907. u pripremi za sljedeći tom.

Ilijas HADŽIBEGOVIĆ